

Iulian Mihai DAMIAN
(Universitatea „Babeș-Bolyai”,
Cluj-Napoca)

***Vitae Turcicae* în Renaștere:
de la *Georgius de Hungaria*
la Paolo Giovio**

Abstract: (*Vitae Turcicae* of the Renaissance: from *Georgius de Hungaria* to Paolo Giovio) Few periods have valued biography as much as the Renaissance, when the literary genre became inextricably linked with affirming the moral values of Humanism. In a creative process of adapting ancient models to their communicative needs, humanists transformed the relatively elitist nature of the ancient genre into a popular phenomenon, thanks in particular to schooling, printing, and the use of images. This paper examines a little-studied but extremely popular category of fifteenth and sixteenth centuries *vitae* that intersected with the so-called *Turcica*, a vast category of texts that explored alterity and the possibility of coexistence on the boundaries of opposing civilisational and political systems. It turns to two Latin texts that can be considered landmarks for this literary category: the pretended autobiography attributed to *Georgius de Hungaria* (*Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum*, ca 1481), and the portraits of Ottoman personalities included by Paolo Giovio in his *Elogia virorum bellica virtute illustrium* (1551). The two examples illustrate the reluctance of Renaissance humanists to publish biographies of Ottoman personalities, particularly those of the sultans. Instead, printers offered the public a substitute in the form of autobiographical writings attributed to captives who had fallen into Turkish bondage. The first example serves however to caution about the authenticity of such texts. The second reflects the achievement of a new stage of maturity in biographical writing during the Renaissance with Giovio's work, namely his attempt to overcome the phase of sharp opposition between civilisations promoted by his predecessors.

Keywords: *Turcica*, Renaissance Humanism, Ottomans, *Georgius de Hungaria*, Paolo Giovio.

Rezumat: Puține epoci au prețuit biografia precum Renașterea, genul literar fiind intrinsec legat de afirmarea valorilor morale ale Umanismului. Într-un proces creativ de adaptare a modelelor antice la propriile exigențe de comunicare, umanistii au transformat caracterul relativ elitist al genului antic într-un fenomen popular, în special grație școlii și tiparului, respectiv alăturării textului cu imaginea. Contribuția abordează o categorie puțin studiată de *vitae*, deși extrem de populară între secolele XV și XVI – cele care se intersectează cu așa-zisele *Turcica*, vastă categorie de texte care investighează alteritatea celuilalt și posibilitatea conviețuirii la limita dintre sisteme civilizationale și politice considerate contrapuse, pornind de la două opere latine care pot fi luate drept repere pentru această categorie literară: lucrarea cu pretenții autobiografice atribuită „Captivului din Sebeș”, *Georgius de Hungaria* (*Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum*, cca 1481), respectiv portretele personalităților otomane incluse de Paolo Giovio în *Elogia virorum bellica virtute illustrium* (1551). Alăturarea celor două exemple pornește de la constatarea reticenței umanistilor din Renaștere de a da luminii tiparului biografii ale personalităților propriu-zis otomane (a sultanilor, în special), tipografii oferind publicului un surrogat al acestora, scrieri cu pretenții autobiografice atribuite unor captivi căzuți în robia turcilor. Primul exemplu pune în gardă, însă, cu privire la autenticitatea unor astfel de scrieri. Cel de-al doilea reflectă atingerea unui nou stadiu de maturitate în scrierea biografică în Renaștere odată cu opera lui Giovio, respectiv tentativa sa de a depăși faza de contrapunere acută dintre civilizații promovată de predecesorii săi.

Cuvinte-cheie: *Turcica*, Umanism, Otomani, *Georgius de Hungaria*, Paolo Giovio.

Introducere

Perioada Renașterii a reprezentat un moment de turnură în redescoperirea de către autorii și publicul Europei pre-moderne a biografiei, gen literar pentru care anticii au dezvoltat o adevărată pasiune. Două aspecte centrale Umanismului din această perioadă converg în reaprinderea pasiunii pentru biografie printre europeni: redescoperirea autorilor antici și, implicit, a canonului genului elaborat în Antichitatea greco-romană (coroborată cu alegerea umaniștilor – adevărat program cultural – de a se conforma întrutotul spiritului clasicismului greco-latin în scrierea de biografii); la aceasta se adaugă reafirmarea ideii centralității individului în istorie, atât ca protagonist al său, cât și ca interpret al acesteia.

Cea mai potrivită soluție pentru a introduce rapid subiectul rămâne o des citată pagină din clasică lucrare a lui Jacob Burckhardt, *Cultura Renașterii în Italia* (ediția princeps – 1860; traducerea românească – 1969): multă vreme (mai precis, până în secolul al XVI-lea) biografia a rămas apanajul aproape exclusiv al „italienilor”, moștenitori și primi redescoperitori ai genului antic, capabili să surprindă „trăsăturile caracteristice ale oamenilor remarcabili”, dotați cu un „ochi ager pentru individualitate” (în originalul german „*das Individuelle*”), particularitate care ar aparține exclusiv „celor care s-au ridicat deasupra rasei și au devenit indivizi” („*zum Individuum geworden ist*”). Și, continuă părintele studiilor dedicate Renașterii: ei „s-au simțit liberi să descrie un om dacă și pentru că era remarcabil. Pe lângă Suetoniu, i-au luat ca modele pe Nepos, [operele dedicate unor] *virii illustres* și pe Plutarh (în măsura în care acesta era cunoscut și tradus); pentru schițele de istorie literară, viețile autorilor de gramatici, retoricienilor și poeților, pe care le cunoaștem ca anexe la Suetoniu, și care se pare că le-au servit drept modele; precum și viața lui Vergilius, foarte citită, a lui Donatus” (Burckhardt 1976, 306). Dincolo de nuanțările, fără doar și poate necesare în cazul unui text care împlinește venerabila vârstă de 164 de ani, observațiile lui Burckhardt rămân în linii mari valabile: „italienii”, vreme de câteva sute de ani – de la generația lui Petrarca și Boccaccio și până la cea a lui Paolo Giovio (1483-1552) și Giorgio Vasari (1511-1574) – au continuat să absoarbă diferitele modele și subspecii ale biografiei antice, adaptându-le nevoilor contemporane, cu un considerabil avans față de ceilalți europeni. Spargerea „monopolului italian” asupra genului biografic trebuie să reflecte atingerea unui anumit grad de maturitate de către Umanismul de la nord de Alpi – atinsă în preajma deceniilor centrale ale secolului al XVI-lea, dar aspectul ar merita mai bine aprofundat și, mai ales, corelat cu pătrunderea altor forme ale Umanismului (precum noua cultură grafică sau studiul limbii eline) în restul Europei. Studiile generale pe această temă, începând cu lucrarea de pionierat ale lui Eric W. Cochrane (1981), respectiv cu studiile de caz care se subsumează acestei direcții de cercetare (printre care relevante pentru acest aspect subiect ar fi cele editate de Buck 1983, respectiv Mayer și Woolf 1995) au creionat un tablou suficient de complex, oferind o cronologie relativă a fenomenului. Ceva mai bine studiat este modul în care Renașterea italiană a receptat diferitele subspecii ale genului biografiei antice: recent, o panoramă în acest sens e oferită de Hendricks on 2021. Elaborarea unei viziuni

de ansamblu general acceptată în studiile de specialitate rămâne însă complicată de faptul că măștrii latini care au impus genul, precum Suetonius și Sallustius, au continuat să fie citați și imitați în perioada medievală (pentru receptarea lor în secolele IX-XII a se vedea Mortensen 2021) și, mai ales, de faptul că autorii Renașterii, ca și anticii, s-au dovedit a fi, înainte de toate, niște practicieni, adaptând modelele antice la propriile necesități. Spre deosebire de alte genuri literare, biografia nu a cunoscut nici în Antichitate teoretizări foarte specifice, scrierea de *bioi/vitae* bazându-se, mai degrabă, pe modele, iar tradiția biografică rămânând relativ deschisă unor noi experimentări (cf. Adams 2021).

Aceste constatări obligă la o anumită prudență în abordarea unei tematici încă relativ puțin circumscrisă în studiile de specialitate. Eseul de față pornește de la constatarea întârzierii cu care pe piața de carte europeană și-au găsit locul biografiile unor personaje importante ale lumii Orientului apropiat (înainte de toate, cele ale sultanilor otomani, singurii care, în fond, într-un sistem politic de natură despotică, puteau fi cu adevărat caracterizați prin individualitate, dacă e să reluăm terminologia lui Burckhardt). Până la jumătatea secolului al XVI-lea așa zisele „biografii” turcești se referă, în general, la aventurile „sarazine” ale unor „turciți”, cel mai adesea captivi căzuți în robia turcilor, reveniți printre creștini adeseori după câteva decenii. Aparent, această amplă producție de *turcica*, însemnată în producția de carte cu precădere tipărită începând cu ultimul sfert al secolului al XV-lea, a oferit multă vreme un substitut publicării unor *vitae* ale sultanilor otomani. Rațiunile practice și ideologice ale acestei întârzieri merită investigate nu numai cu instrumentele istoricului culturii, ci și din perspectiva receptării tradiției literare a Antichității clasice în Renaștere, a precedentului oferit de existența unor biografii individuale a unor personalități politice ambigue sau chiar negative, în orice caz, contrapuse valorilor lumii greco-romane, precum Artaxerxes, prin viața propusă de Plutarh, respectiv Catilina și Iugurtha, prezentați de Sallustius. Inevitabil, contextul de față, confruntat cu vastitatea temei, nu permite mai mult decât o problematizare a chestiunii, limitându-se în a oferi, pe lângă câteva rezultate parțiale, posibile piste de urmat pentru cercetări ulterioare.

***Turcica* și viețile quasi-otomane**

Succesul tiparului și explozia pieței europene de carte tipărită a stimulat apariția unei categorii aparte de biografii în epoca Renașterii, și anume cele care se află la coincidența cu ampla producție de *turcica*, tipărituri (uneori fără mari pretenții literare) care, prin tematica lor, abordau o problemă foarte stringentă și apăsătoare a epocii, și anume vecinătatea amenințătoare (și adesea conflictuală) cu Imperiul otoman, în plină expansiune de la finalul secolului al XIV-lea. Fenomenul merită toată atenția prin amploarea și influența sa, după cum au dovedit-o studiile lui Carl Göllner (1961-1978) și Karoline D. Döring (2013), care au identificat aproximativ 2.500 de texte tipărite începând cu ultimul sfert al secolului al XV-lea (practic, de la începuturile tiparului) și până la finalul secolului următor, dintre care un număr semnificativ în germană – circa 1.000 (pentru care numele general acceptat este cel de *Türkendrucke*). Cel puțin tot atât

de însemnată cantitativ este producția de astfel de texte în limba latină, poate chiar mai relevantă sub aspectul calității literare. Rolul acestei vaste producții textuale, care acoperă cele mai variate genuri, era cel de a oferi un instrument mediatic alternativ, modern, față de comunicarea tradițională (dominată de predicatie și propaganda oficială), și – cu scopul de a insufla locuitorilor Europei „teama de Turci”, avea o dublă valență: 1). de a asigura mijloacele apărării colective (cruciada) și, implicit, a stimula solidaritatea la nivelul Creștinătății, respectiv, 2). în eventualitatea nedorită a căderii în robie indivizilor și/sau a cuceririi teritoriilor locuite de aceștia de către otomani, de a oferi, cel puțin unei elite creștine suficient alfabetizate (potențialilor cititorilor) instrumentele necesare pentru a rezista tentației apostaziei. Istoricii și filologii care s-au ocupat de această categorie de opusculă și pamflete au subliniat rolul acestor tipărituri în formarea stereotipurilor și clișeele în raport cu celălalt (turcul, în speță), precum și în resemantizarea conflictului interreligios în plan civilizațional, cu aportul semnificativ al mitului clasic al confruntării dintre lumea greco-romană și „barbaria” orientală¹.

Sub condeiul unor adevărați precursori ai modernității, precum Enea Silvio Piccolomini (papa Pius al II-lea, între anii 1458–1464), noțiunii de *Christianitas* va începe să i se suprapună cea de Europa, în contrapunerea sa absolută cu Asia dominată de Islam (cf. Bisaha 2022). În această retorică, Imperiul otoman, adeseori personificat drept un dragon – simbol absolut al răului, va fi adeseori caracterizat de umaniști cu epitetul *immanis* („nemilos”, „monstruos” și „imens”, în același timp); noțiunea de *immanitas*, introdusă în comunicarea umaniștilor în special după atacul otoman asupra orașului Otranto din sudul Italiei (1480), a fost resemantizată (fără a se ține cont de etimologia reală a termenului) drept diametral opusă celei de *humanitas*, valoarea centrală a Umanismului (cf. Tateo 2008). Aceste transformări nu înseamnă că anumiți gânditori importanți ai vremii – precum Nikolaus von Kues/*Cusanus* și chiar același Piccolomini, deja amintit – nu ar fi reflectat și asupra posibilității integrării pașnice a otomanilor în sistemul european, un proces lung și care se va dovedi incomplet în cele din urmă, dar important pentru subiectul nostru. Atitudinea lor pare să reflecte mai curând o deschidere spre negociere (alternanța dintre fazele cruciadă și anti-cruciadă), decât irenismul absolut și căutarea cu orice mijloc a păcii, cum a propus literatura mai veche dedicată Umanismului (în acest sens, cf. Damian 2018). Astfel de atitudini nu au pătruns, însă, târziu în cultura de masă, pe când amenințarea otomană a mai scăzut în intensitate, iar puterile Europei occidentale au început să-i perceapă pe sultani drept posibili interlocutori politici.

Cum am putut deja remarca, vreme de circa șapte decenii în literatura Europei latine prin *vitae turcicae* au fost desemnate narațiuni mai mult sau mai puțin ample

¹ Subiectul s-a bucurat de tratări ample, cu perspective diferite. Dinspre studiile dedicate literaturii medio-latine, fundamentale rămân Schwoebel 1967 și Hankins 1995; mai clar circumscrise studiilor de istoria ideilor și a civilizației sunt cele oferite de Kissling 1964, Tolan 2002, Höfert 2003, Bisaha 2006, Meserve 2008; printre abordările din perspectiva istoriei cruciadei, a se vedea în special Housley 1992, Tyerman 2011 și volumul colectiv Housley 2017.

referitoare la experiențe de viață în lumea otomană, pentru care adeseori a fost invocat caracterul autobiografic pentru a le acorda valoarea și importanța. Astfel de lucrări au circulat și în manuscris, au fost scrise uneori în vernacular și câteodată fără mari pretenții literare, semn că răspundeau unei nevoi relativ primare de informare și unei curiozități a locuitorilor Europei pentru o „altfel de lume”, bazată pe principii religioase și politice substanțial diferite. Cert este că tipografii au fost abili în exploatarea acestei cereri de pe piața de carte emergentă și, cel mai adesea, s-au dovedit lipsiți de scrupule în ceea ce privește adaptarea unor nuclee narative la propriile nevoi, dacă nu chiar în inventarea unor false identități cărora să le atribuie respectivele narațiuni cu pretenții autobiografice. Se constată că, de cele mai multe ori, identitatea autorilor rămâne dificil de confirmat în baza altor surse istorice.

Câteva exemple de astfel de „autobiografii” mai ample ca întindere pot fi concludente în acest sens: Johann/Hans Schiltberger (1380-1440 ca), *miles* în armata lui Sigismund de Luxemburg căzut prizonier la Nicopole în 1394, revenit în 1424 în Bavaria natală, scrie un jurnal de călătorie (*Reisenbuch*), publicat în 1460 (Schiltberger 1970). Unui alt german, cunoscut sub numele de Jörg din Nürnberg, capturat în Bosnia în 1460, îi este atribuită o așa-zisă „istorie turcească”, tipărită în 1482 (Prinzing, 2009; Döring 2013, 155-171). Tot spre finalul secolului al XV-lea, fost ienicer de origine sârbă, care se prezintă drept Konstantin Mihailović din Ostrvica, acceptă invitația de a scrie, odată refugiat în Polonia, o „cronică turcească”, de fapt relatare autobiografică cu privire la campaniile sultanului Mehmet al II-lea din anii 1455-1463, la care luase parte (Mihailović 2001).

Unul dintre textele asupra căruia merită să zăbovim, întrucât este scris în limba latină și este atribuit unui transilvănean, cunoscut sub numele de Georgius de Hungaria (*Captivus Septemcastrensis*), respectiv pentru că se bucură de o importantă receptare în epocă, este *Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum*. Publicat inițial la Roma, în preajma anului 1481, textul se bucură de o ediție critică relativ recentă (ed. Reinhard Klockow; v. Georgius de Hungaria 1993) și beneficiază chiar și de o traducere românească, îngrijită de Ioana Costa¹. Opera s-a făcut remarcată printre celelalte *turcica*, bucurându-se de un însemnat succes nu numai în Italia pre-reformei (12 ediții doar pentru textul latinesc până la 1550), ci și la nord de Alpi. O traducere germană a lucrării a fost publicată în 1530, cu prefața lui Martin Luther, fapt ce i-a asigurat succesul și în lumea Reformei protestante. Motivele interesului unui public atât de larg țin nu atât de bogăția informațiilor religioase și etnografice cu privire la turcii conținute în operă, cât de rolul atribuit de autor amenințării otomane în economia mântuirii: în viziunea spiritualizată a autorului turcii, dovadă însuși succesul lor, reprezintă un instrument de îndreptare a unei creștinătăți îngreunate de păcate, un adevărat *flagellum Dei* destinat să o purifice de acestea. Această viziune milenaristă, caracterizată prin acceptarea resemnată a destinului (și chiar și a cuceririi otomane, câtă

¹ *Georg Captivus Septemcastrensis* 2017; ediția princeps a fost publicată la Roma în intervalul 1481-1483 sub îngrijirea tipografilor germani *Georgius Teutonicus* și *Sixtus Riessinger* (exemplar consultat: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Inc. IV. 543); cf. Göllner 1983, 1-106; Döring 2013, 145-155.

vreme aceasta este îngăduită de Divinitate), este profund ancorată în tradiția spirituală a amurgului epocii medievale, aspect ce contrastează puternic cu limbajul și motivele inspirate de Umanism care caracterizează în special anumite părți ale lucrării. Cel mai bun exemplu în acest sens este oferit de *Prohemium*, care recurge la câțiva de termeni cheie ai contrapunerii religioase (dar și civilizaționale) dintre Orient și Occident: imaginea dragonului, des întrebuințată pentru a desemna puterea otomană deja de la finalul secolului al XIV-lea, introdusă însă de epitetul inițial *inmanissima*, în întrebuințarea sa tipică Umanismului și redată în limbajul clasicizant al acestuia.

Inmanissima persecutionum genera non tam humana quam diabolica, tribulationes et angustias et terrores nouissimorum temporum, que humano generi predicta sunt adhuc cottidie annunciat in serie tam noui quam veteris testamenti in horrendis draconum et bestiarum figuris et stupendis coelorum et elementorum motibus et coelestium spirituum tam insolitis actibus et gestibus, hactenus in codicibus legebamur. Nunc autem non multis exemplaribus opus est, cum manifestis experimentis luce clarius docemur ea in foribus nostris adesse et ceruicibus noster incessanter et indubitanter incumbere. Uel forte non videmus illam crudelissimam beluam, inimicum crucis Christi, draconem crudelissimum, sectam dico et cateruam Turchorum infidelissimorum, demolitis cunctis partibus orientalibus et afflatu suo populi Christiani multitudinem infinita veneno sue infidelitatis infecta finibus Ytalie appropinquare et ad ruinam Romane ecclesie, quam solam derelinquerat, totis viribus inhiare? (Georgius de Hungaria 1993, 144-146).

Cu greu acesta ar fi putut fi acesta nivelul lingvistic al lui *Captivus Septemcastrensis*, un personaj a cărui biografie reală o putem reconstitui doar în baza informațiilor oferite de el însuși în *Tractatus*: el se prezintă ca fiind originar din Romos (Hunedoara), „student” la Sebeș între anii 1437-1438, când orașul este cucerit de turci iar locuitorii săi sunt duși în robie – unii în Țara Românească, alții (printre care și *Georgius*) direct în Imperiul otoman, la Edirne/Adrianopol, unde este vândut ca sclav și dus în Anatolia. Întreaga perioadă a lungii sale captivități, marcată inițial de repetate tentative de fugă și schimbări ale stăpânilor săi (până în 1458), respectiv de stabilitate – vreme de 15 ani, la ultimul său stăpân, rămâne, în ansamblu, greu de circumscris mai precis din punct de vedere spațial și temporal, cu toate repetatele tentative din partea criticii. Rămâne, de asemenea, fără determinare precisă perioada „reîntoarcerii” sale la creștinism, aparent sub influența fraților dominicani din conventul din Pera, respectiv din Chios. Singura informație verificabilă este cea a călătoriei sale spre Italia, încheiată prin stabilirea sa la Roma, în anii 1472-1473, odată cu revenirea din Orient a flotei papale conduse de cardinalul Oliviero Caraffa (1430-1511).

Identificarea autorului cu unul dintre membrii Ordinului Predicatorilor originar din Ungaria, un *frater Georgius* înmormântat pe 5 iulie 1502 în conventul roman de la *Sancta Maria supra Minervam* este în general acceptată astăzi, după ce a generat ample

dezbateri, căci argumentele pe care se bazează nu sunt lipsite de echivoc¹. Cele mai recente studii pe această temă (Klockow 2002, 77-81; Fara 2020) tind să și-o asume cu oarecare prudență, fapt ce generează anumite perplexități față de certitudinea cu care e tratată problema paternității operei în studiul introductiv la ediția românească, semnat de Constantin Erbiceanu (Georg Captivus Septemcastrensis 2017, 5-29). James Palmer (1951) și Reinhard Klockow (1993 și 2002) au pus în lumină elementele contradictorii care înconjoară identitatea autorului, iar concluziile lor nu au putut fi contestate până astăzi. Faptul că opera a fost publicată inițial anonim continuă să cântărească, mai cu seamă câtă vreme inițiativa publicării se înscrie într-o strategie asumată de Ordinul dominican de afirmare a propriei expertize în chestiunile orientale (și chiar a întâietății sale în raport cu alte ordine rivale, în primul rând cu franciscanii), rol pe care frații Predicatori și l-au asumat mai ales în contextul dramatic al amenințării directe asupra Italiei, creat după cucerirea turcească a orașului Otranto, în 1480 (cf. Fara 2020). Perplexități a generat și faptul că aproximativ în aceeași perioadă, la Roma ar fi fost activ și deja amintitul Jörg din Nürnberg, care chiar preia un fragment din *Tractatus* în „istoria” sa turcească (Prinzing 2009). Care este raportul dintre acesta, *Captivus Septemcastrensis*, respectiv acel *Georgius Teutonicus* care apare alături de tipograful Sixtus Riessinger ca editor al primei ediții din *Tractatus*?

Ca și cum aceste dubii nerezolvate legate de identitatea autorului operei nu ar fi fost deja suficiente, recent colegul Adinel Dincă aduce în discuție un document din anul 1470, păstrat în original la Arhiva de Stat din Brașov², care complică și mai mult dezbaterea: aici este amintit un oarecare Joerg Hoen, originar di Sânpetru, luat prizonier de către turci circa un deceniu mai înainte tocmai la Sebeș, respectiv condus în captivitate exact la Adrianopole, în aceeași succesiune de evenimente descrisă în *Tractatus de moribus* (Georgius de Hungaria 1993, 148-157). Spre deosebire de omonimul *Georgius* care semnează tratatul, permanent nemulțumit de condiția sa de rob și permanent în căutarea unor soluții de fugă (Georgius de Hungaria 1993, 148-157, respectiv 406-411), Joerg Hoen amintit în documentul de la 1470 apare ca fiind un turcit bine integrat: este prezentat ca fiind căsătorit cu soția fostului său stăpân turc, între timp decedat, drept pentru care se declară dispus la a renunța în favoarea primei sale soții (creștine, de care nu a divorțat niciodată), la proprietatea asupra bunurilor rămase în Transilvania. O astfel de microistorie, asemenea altor informații de acest gen, prezente în sursele istorice transilvănene, încă puțin studiate, dovedește, conform interpretării profesorului Dincă, realități efective mult diferite față de cele prezentate în așa-zisele *Türkendrucke*, iar „în absența unor detalii biografice clar circumscrise, confirmate de mărturii alternative”, obligă la plasarea „istoricității unor personaje literare la limita dintre realitate și transformările sale editoriale”. Georgius și cei doi

¹ Fără îndoială, cele mai importante studii în acest sens, sunt: Banfi 1939; Capesius 1943; Palmer 1951; Streitfeld 1973; Pall 1974; concluziile acestei dezbateri sunt asumate cu prudență în Käppelli 1970-1993, II, 22-23; IV, 92.

² Arhivele Naționale ale României, Brașov, Colecția Stenner, nr. 19; ed.: Gündisch 1981, VI, nr. 3840; cf. Dincă 2024.

Jörg amintiți „întâmplător prin numele lor de botez trimit la unul dintre eroii cerești protagoniști ai luptei împotriva păgânilor și musulmanilor, aspect implicit în cultura creștină și convingător în predicăție”. Iar „în spatele biografiilor autorilor bine rotunjite” nimic nu ne împiedică să credem că „s-ar putea ascunde fapte și evenimente varii, care sfârșesc prin a declanșa un construct narativ colectiv” (Dincă 2024).

O astfel de ipoteză de lucru ar putea justifica o redeschidere a șantierului istorico-filologic în jurul textului lui *Georgius de Hungaria*. Ca o remarcă funcțională demonstrației noastre, putem observa că nici *Tractatus de moribus*, nici celelalte texte în vernacular amintite nu pot fi interpretate ca adevărate autobiografii. Elementele biografice sunt extrem de parcimonios distribuite în *Tractatus*: se regăsesc strict în introducere, respectiv într-un prim *addendum* la finalul lucrării, intitulat *Ratio testimonialis eorum, que dicta sunt* (Georgius de Hungaria 1993, 406-410), secțiune a textului care nici măcar nu se regăsește, de fapt, în toate edițiile. Cum îi spune și titlul, această parte are drept singură finalitate cea de a susține credibilitatea autorului, prin emfatarea expertizei sale directe și vaste – „*detur igitur maioris experientie testimonium cum evidenti ratione*”, după cum se încheie pasajul. Insistența asupra experienței directe și a caracterului autobiografic al lucrării este în contradicție cu anonimatul autorului, asumat în primele ediții ale operei din motive care încă scapă unei interpretări critice, dar în spatele căruia putem intui tocmai mecanismele suprapunerii unor constructe narative diferite, topite de editori într-o unică narațiune organică, doar vag atribuită de aceștia unui personaj faimos printre dominicani, probabil mai credibil decât alții prin statutul său clerical și faima de taumaturg. În orice caz, în primele decenii ale secolului al XVI-lea cititorii tratatului par să nu se mai fi mulțumit cu acest anonimat al autorului, judecând după adnotațiile lor pe primele ediții aflate în circulație; una dintre ele, pe o ediție apărută la Köln, conține una dintre primele tentative explicite de identificare a autorului cu dominicanul *Georgius de Hungaria*¹.

Viețile sultanilor otomani în Europa latină

Am remarcat deja întârzierea cu care autorii din Renaștere au abordat ca subiect explicit al scrierilor lor viețile unor personalități propriu-zis otomane, cel puțin în Europa apuseană. Constatarea poate fi verificată cu precizie câtă vreme se are în vedere producția de carte tipărită, destinată unui public larg; extinzând aria de cercetare la operele rămase în manuscris, incluzând așadar și unele lucrări destinate din capul locului unor cercuri de lectură restrânse, circumscrise în principal unor curți europene, constatarea se relevă a fi ceva mai imprecisă și necesită anumite nuanțări (v. *Infra*). Circulația unor astfel de informații și voința anumitor cercuri de a nu le face să devină de domeniul public pare să fi jucat, așadar, un rol semnificativ în acumularea acestei întârzieri, aspect oarecum neașteptat pentru primul secol de istorie europeană a cărții tipărite.

¹ Exemplar păstrat la British Museum în Londra, discutat de Palmer 1951, 47-48.

Practic, prima biografie de circulație din Apus care se va interesa și de personalitățile lumii otomane va fi lucrarea medicului, istoricului și episcopului Paolo Giovio (1483-1552) intitulată *Elogia veris clarorum virorum imaginibus apposita*, 1546, continuată cu o parte secundă – *Elogia virorum bellica virtute illustrium*, o biografie colectivă a oamenilor de stat și de arme, așadar, publicată în 1551, la Florența. Lucrarea cuprinde biografiile (în proză, însoțite de mici compoziții versificate) a tuturor sultanilor otomani începând cu Bayazid I și terminând cu Soliman I, așadar de la finalul secolului al XIV-lea până în contemporaneitatea autorului (ed. critică: Giovio 1972). Aceste scurte biografii fuseseră inițial concepute însoțesc tablourile din galeria oamenilor iluștri care împodobeau pereții vilei umanistului de pe *Lago di Como*, concepută de Giovio drept un *Musaeum* și desemnată ca atare, unde se găsea și o așa-numită *Sala dei Turchi*. Aici erau adăpostite portretele a 11 sultani, reproduse la cererea lui Giovio după o serie de miniaturi otomane transferate în Occident de la amiralul otoman Khayr Al-Din „Barbarossa” (1478-1546). În ciuda titlului și cu toată nemulțumirea lui Giovio, prima ediție a *Elogiilor* va apărea fără imagini, lucru remediat, însă, în edițiile succesive (începând cu cea de la Basel: Pietro Perna, 1575), grație elvețianului Tobias Stimmer, care le va reproduce după originalele lui Giovio păstrate la Como (cf. Born–Dziewulski–Messling 2015, 182-184). Inițiativa lui Giovio reflectă cel mai bine importanta schimbare de paradigmă în raport cu lumea otomană, petrecută după campania occidentală eșuată a sultanului Suliman I din 1532, respectiv intenția împăratului Carol V de normalizare a raporturilor diplomatice cu Imperiul otoman, prin integrarea sa *de facto* în sistemul politic european. Retorica antiotomană promovată de umaniști începând cu jumătatea secolului precedent pare să se zdruncine, iar Giovio, bun cunoscător al realităților otomane, se dovedește principalul interpret al acestei schimbări de paradigmă, dacă nu chiar unul dintre promotorii săi. Deja în *Commentario delle cose dei Turchi*, dedicat în 1532 tocmai lui Carol V, el se arată extrem de echilibrat în judecățile sale, recunoscând calitățile militare și organizarea otomanilor.

Dincolo de capacitățile sale de istoric, critic în selectarea izvoarelor sale și bazat pe o metodă inspirată din lectura lui Tucide, Giovio s-a dovedit a fi unul dintre cei mai importanți autori de biografii ai Renașterii, capabil să surprindă cu un excepțional talent individualitatea personajelor sale. Caracterul inovator al biografiilor sale (individuale și colective) a făcut obiectul unor importante studii (în special, Zimmermann 1995 și 2001): s-a remarcat că în *Vita Leonii X*, deși comisionată de importanți membri ai familiei Medici, Giovio a reușit să redea nu numai splendoarea ci și umbrele pontificatului lui Leon al X-lea (r. 1513-1521), că a creat o biografie ironică, în cheie cifrată, prin viața papei Adrian al VI-lea (r. 1522-1523), respectiv că a inclus portrete ale unor femei ilustre în prima sa biografie colectivă (*De viris et foeminis aetate nostra florentibus*, 1527). Sub semnul aceluiași talent și experimentalism trebuie interpretată și inițiativa lui Giovio de a scrie biografii ale personalităților otomane. Thomas Hendrickson a identificat modelul antic al vieților colective giovienne în *Portetele* (*Imagines* sau *Hebdomades*) ale lui M. Terrentius

Varro, o vastă colecție cuprinzând 700 de scurte biografii a unor personalități ilustre ale Antichității, aparent o capodoperă a genului, din păcate pierdută (Hendrickson 2021, 571-572). Conform mărturiei lui Plinius cel Bătrân (C. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, 35.11), lucrarea lui Varro ar fi fost însoțită și de reprezentări vizuale. Un alt posibil model antic poate să fi fost biografia colectivă a lui T. Pomponius Atticus, prietenul și corespondentul lui Cicero, în care, conform mărturiei lui Cornelius Nepos (*Atticus*, 18), portretele personalităților ilustre erau însoțite de scurte biografii versificate, realizate sub forma a 4-5 versuri. Nici acest posibil model antic nu a supraviețuit, singurul oarecum apropiat rămânând *Viețile celor 12 Cezari* a lui C. Suetonius Tranquillus. În Renaștere au existat, însă, tentative de a recrea aceste biografii colective pierdute, stimulate de posibilitățile oferite de tiparul cu litere mobile de a combina textul scris cu imaginile xilografate (Hendrickson 2021, 572). Galerii de personaje faimoase, care alăturau portretelor scurte prezentări scrise, pe de altă parte, au existat în Italia încă de la finalul secolului al XIV-lea, una dintre primele, inspirată de biografia colectivă a lui Francesco Petrarca (*De viris illustribus*, 1337-cca 1351), fiind cea de la Padova a lui Francesco da Carrara (1368).

Alegerea lui Giovio de a include în *Elogia* și portretizări ale sultanilor otomani marchează, în același timp, și un alt tip de experiment în materie de scriere biografică, și anume prezentarea unor portrete ale unor personaje negative sau ambigue din punct de vedere moral, pe modelul inaugurat de Sallustius (prin viețile lui Catilina și Iugurtha), respectiv al lui Suetoniu (prin biografiile lui Tiberius, Caligula, Claudius și Nero), în care calitățile și viciile personalităților evocate, chiar dacă supuse filtrului moralizator, sunt subsumate criteriului faimei atinse între contemporani. Dacă *fama* justifică includerea portretelor sultanilor între conducătorii iluștrii, ceea ce îl deosebește pe Giovio de cei doi scriitori romani este tonul său aparent neutru, apropiat mai degrabă de viețile unor personaje negative evocate de Plutarh, precum Antonius, Crassus și, înainte de toate, Artaxerxes, prototipul prin excelență al absolutismului oriental. Alegerea lui Plutarh de a prezenta un barbar pe post de model, fără a cădea în stereotipurile contrapunerii civilizaționale specifice lumii antice și fără a oferi aparent judecăți morale explicite asupra caracterului său (deci fără *psógos*, intenția de a o defăima) a fost multă vreme o enigmă, fiind interpretată recent ca un „experiment interesant”, inspirat de un „puseu de orientalism al tânărului Plutarh” (Van der Stockt 2021, 183-189). În aceeași termeni poate fi descris și experimentul lui Giovio, din care nu lipsește, însă, o bună doză de ironie. Ca un exemplu, sub portretul sultanului Mehmet II el propunea următoarele cuvinte, în debutul scurtei sale biografii:

Hoc atroci, vereque Tartarico recedentium oculorum obtutu, malignoque pallore buxei vultus, et enormi contingentium labra narium curvitate, Mahometes fuit, quem Turcae non modo caeteris Othomannis superiorem, sed exaequatis vitiis atque virtutibus, Alexandro Magno parem volunt. Nam rerum gestarum gloria, et magnitudine animi [...] cunctos qui eo saeculo maxime florerent cogniti orbis reges, vel qui postea his sexaginta annis regnarunt, procul dubio superavit (Giovio 1551, 148).

Exercițiul de fizionomică cu care Giovio debutează contrastează însă cu restul biografiei sultanului, caracterizată altfel prin obiectivitate și echidistanță; lunga listă de fapte de arme a sultanului care urmează este prezentată pe un ton neutru; în final, aprecierile morale ale contemporanilor sunt puse în balanță, aparent pe un ton echidistant: *apud nostros vero perfidiae et inhumanae crudelitatis notam fuit, hunc saltem confessione omnium certam laudem a Barbaris repudiatam, non insulse [...] quod ei litterarum et praecellentium artium decus cordi fuit* (Giovio 1551, 149). Confirmarea calităților sultanului de promotor al artelor e întărită, în opinia lui Giovio, de intelectualii occidentali care i-au vizitat curtea, și nu în ultimul rând pictorul Gentile Bellini (1429-1507), care i-a reprodus portretul la Constantinopol, iar la curtea sa ar fi putut admira numeroase tablouri, demne de laudă. Nota pozitivă cu care Giovio încheie biografia sultanului e în disonanță nu numai cu imaginea acestuia promovată de marea majoritate a scrierilor umanistilor occidentali, dar și cu așteptările cititorului, înșelat de portretul fizic creionat de Giovio în primele sale rânduri. Pe de altă parte, trimiterea la Plutarh e clar explicitată și prin includerea între *Elogia* a unui portret al lui Artaxerxes (Giovio 1551, 7-8).

Judecând după faptul că biografiile colective ale sultanilor otomani vor deveni o constantă începând cu jumătatea a doua a secolului al XVI-lea între cărțile tipărite în Europa apuseană, experimentul intelectual plutarhian propus de Giovio pare să-și fi găsit receptare imediată, fără îndoială grație vastelor sale conexiuni cu cercurile intelectuale europene și recursului la tipar. Niciunul dintre autorii europeni ai Renașterii nu pare să se fi avântat până la a compune o biografie individuală a vreunui sultan otoman, și asta cu toate că ar fi putut găsi un precedent important îl avem în „Istoria lui Mehmet al II-lea”, compusă la Constantinopol de Mihail Critoboulos (cca 1410-cca 1470) deja la finalul primului deceniu de domnie al „Cuceritorului” (ed.: Critoboulos 1954; cf. Akasoy 2016, 251-256). Explicația rezidă fără îndoială în faptul că, exceptând puținele experimente deja amintite, încă din Antichitate, biografiile individuale au fost redactate din rațiuni encomiastice, iar vreme de secole opera lui biografului (post-)bizantin a rămas în manuscris în colecțiile palatului Topkapı.

Asta nu înseamnă că preocupările pentru realitățile otomane din cadrul anumitor curți europene nu s-ar fi intersectat ocazional cu biografia, mai mulți umanisti interesându-se de creionarea profilului fizic și moral al sultanilor, începând cu cel al lui Mehmet al II-lea. În special în preajma cuceririi Constantinopolului astfel de portrete, cele mai multe animate *psógos*, și-au făcut sporadic apariția în cadrul unor scrieri mai ample, cu caracter retoric sau informativ¹. În mod similar, preocupările incipiente pentru istoria dinastiei otomane au produs scrieri oarecum apropiate de biografie. Un exemplu relativ precoce în afara curților italiene îl reprezintă medalioanele sultanilor otomani cuprinse în *Genealogia Turcorum Imperatorum* a

¹ Remarcabile, chiar și prin recursul la strategii specifice scrierii biografice, sunt portretele sultanului creionate de Niccolò Tignosi da Foligno sau Isidor din Kiev; cf. Pertusi 1983, 106-109, respectiv 1976, I, pp. 186-187; în alte cazuri, precum cel al lui Niccolò Sagundino, profilul sultanului este mult mai echilibrat, fără a implica judecăți morale, cf. Caselli 2012, 189-226.

umanistului raguzan Felix Petancić, lucrare scrisă pentru regii Ungariei (între anii 1502-1512, publicată la Hagenau în 1530, sub titlul *De origine, ordine et militari disciplina Magni Turcae domi forisque habita Libellus*). Cert este că această producție a rămas în general în manuscris, fără a vedea lumina tiparului decât în secolul al XVI-lea.

Concluzii

Până la „experimentul” lui Paolo Giovio constatăm, aşadar, o adevărată reticență a umaniștilor, cu precădere italieni, de a descrie viețile unor otomani iluștri în forme specifice biografiei (și ca atare, de a-i pune, în fond, pe un picior de egalitate cu contemporanii lor europeni). Cu alte cuvinte, parafrazându-l pe Burekhardt, ei nu „sau simțit liberi să descrie un om dacă și pentru că era remarcabil” (sau, mai bine spus, nu orice viață a unei personalități ilustre a fost considerată a fi un subiect demn de o biografie). Fenomenul pare să țină de tentația umaniștilor italieni, mai ales după cucerirea Constantinopolului, de a transforma retorica conflictului cu Imperiul otoman într-una a confruntării civilizaționale, mulată pe mitul antic al contrapunerii dintre civilizația greco-romană și barbarie. În fond, nici între subiectele biografiilor antice nu își găsiseră locul prea mulți dintre marii rivali orientali ai Romei sau ai Greciei: Artaxerxes, dacă vrem, un experiment scăpat din laboratorul lui Plutarh, inclus accidental între *Viețile Paralele* de tradiția succesivă. Doar odată cu depășirea unei astfel de abordări, înspre jumătatea secolului al XVI-lea, vor apărea adevărate biografii ale unor otomanilor iluștrii, o înnobilitare, în fond, a unor rivali deja seculari. Astfel de modele antice au fost percepute dintotdeauna ca fiind ambivalente, presupunând o anumită doză de experimentalism, aspect care pare să fi fost sesizat doar relativ târziu de autorii Renașterii. Până atunci viețile turcești ale captivilor din primul secol al tiparului, aflate la intersecția cu *Türkendrucke*, au furnizat pentru un public mai larg un surrogat, un produs alternativ, adesea umil din punct de vedere literar, menit să compenseze această notabilă absență.

Referințe bibliografice

- Adams, Sean. 2021. *What are bioi/vitae? Generic Self-Consciousness in Ancient Biography*, in *The Oxford Handbook of Ancient Biography*, ed. Koen de Temmerman, Oxford: Univ. Press, 19-31.
- Akasoy, Anna. 2016. *Mehmed II as a Patron of Greek Philosophy: Latin and Byzantine Perspectives*, in *The Renaissance and the Ottoman World*, eds. Anna Contadini - Claire Norton, London-New York: Routledge, 245-256.
- Banfi, Florio. 1939. *Fra Giorgio di Settecastelli O.P. detto Georgius de Hungaria*, in „*Memorie domenicane*”, 56/3, 5, 130-141, 202-209.
- Bisaha, Nancy. 2006. *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Born, Robert-Dziewulski, Michał-Messling, Guido (eds.). 2015. *L'Empire du sultan: le monde ottoman dans l'art de la Renaissance*, Bruxelles-Tielt: Bozar Books-Lannoo.
- Buck, August (ed.). 1983. *Biographie und Autobiographie in der Renaissance*, Wiesbaden: Otto Harassowitz.

- Burckhardt, Jacob. 1976. *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Stuttgart: Kroner.
- Capesius, Bernhard. 1943. *Die Persönlichkeit und das Leben des Ungenannten Mühlbächers*, in „Deutsche Forschung im Südosten”, 2, 576-600.
- Caselli, Christian. 2012. *Ad serenissimum principem et invictissimum regem Alphonsum Nicolai Sagundini oratio*, Roma: ISIME.
- Cochrane, Eric W. 1981. *Historians and historiography in the Italian Renaissance*, Chicago: University of Chicago Press.
- Critoboulos. 1954. *History of Mehmed the Conqueror*, tr. Charles T. Riggs, Princeton: Princeton University Press.
- Damian, Iulian Mihai. 2018. *Umanesimo e crociata nel Quattrocento*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Dincă, Adinel. 2024. *Transilvani e Turchi ottomani intorno al 1500: testimonianze soggettive e contesti microstorici*, in „RiMe” 15/II n.s., în curs de apariție.
- Döring, Karoline D. 2013. *Türkenkrieg und Medienwandel im 15. Jahrhundert: mit einem Katalog der europäischen Türkendrucke bis 1500*, Husum: Matthiesen Verlag.
- Fara, Andrea. 2020. *Il Tractatus de moribus Turcorum di Giorgio d'Ungheria tra informativa, polemica e propaganda antislamica e antiottomana nella Roma del Quattrocento*, in *I Romani e l'Altrove. Viaggi e paesi reali e immaginati nel Rinascimento*, ed. Francesca Niutta, Roma: Roma nel Rinascimento, 161-184.
- Georg Captivus Septemcastrensis. 2017. *Tratat despre obiceirile, ceremoniile și infamia turcilor*, traducere din limba latina de Ioana Costa, studiu introductiv de Constantin Erbiceanu, București: Humanitas – Fundatia Culturală Erbiceanu.
- Georgius de Hungaria. 1993. *Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum /Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Turken*, ed. Reinhard Klockow, Wien - Weimar: Böhlau.
- Göllner, Carl. 1961-1978. *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jh.*, 3 vols., Berlin - Bukarest: Akademie-Verlag.
- Hankins, James. 1995. *Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II*, *Dumbarton Oaks Papers*, 49, 111-207.
- Hendrickson, Thomas. 2021. *Ancient Biography and the Italian Renaissance. Old Models and Developments*, in: *The Oxford Handbook of Ancient Biography*, ed. Koen de Temmerman, Oxford: University Press, 563-574.
- Höfert, Almut. 2003. *Den Feind beschreiben. "Türkengefahr" und europäisches Wissen über das Osmanische Reich, 1450-1600*, Frankfurt am Main - New York: Campus.
- Housley, Norman (ed.). 2017. *The Crusade in the Fifteenth Century: converging and competing cultures*, London – New York: Routledge Taylor and Francis Group.
- Housley, Norman. 1992. *The Later Crusades: From Lyons to Alcazar 1274-1580*. Oxford: Oxford University Press.
- Käppeli, Thomas. 1970-1993, *Scriptores Ordinis praedicatorum Medii Aevi*, 4 vols., Romae: ad S. Sabinae.
- Kissling, Hans-Joachim. 1964. *Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15./16. Jahrhundert. Zur Geschichte eines 'Komplexes'*, *Südost-Forschungen*, 23, 1-18.
- Klockow, Reinhard. 2002-2003, *Georgius de Hungaria alias Georgius Alemanus. Neues zur Biographie des Verfassers des Tractatus de moribus, et nequicia Turcorum anlässlich seines 500. Todestages am 3. Juli 2002*, in „Südost-Forschungen”, 61-62, 77-81.
- Mayer, Thomas F. – Woolf, Daniel R. (eds.). 1995. *The Rhetorics of Life-Writing in Early Modern Europe. Forms of Biography from Cassandra Fedele to Louis XIV*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Meserve, Margaret. 2008. *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mihailović di Ostrovica, Konstantin, 2001. *Cronaca turca, ovvero Memorie di un gianizzero*, Palermo: Sellerio editore.

- Mortensen, Lars Boje. 2021. *Roman Biography in the Medieval West. Did Classical Text Facilitate Complex Literary Portraits in the Middle Ages?*, in: *The Oxford Handbook of Ancient Biography*, ed. Koen de Temmerman, Oxford: University Press, 547-562.
- Pall, Francisc. 1974. *Identificarea lui "Captivus Septemcastrensis"*, in „Revista de istorie”, 27/1, 97-105.
- Palmer, James. 1951. *Fr. Georgius de Hungaria, O.P. and the Tractatus de moribus condicionibus et nequicia Turcorum*, in „Bulletin of the John Rylands Library”, 34, 44-68.
- Pertusi, Agostino. 1976. *La caduta di Costantinopoli*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla, 2 vols.
- Pertusi, Agostino. 1983. *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*, ed. postuma di Antonio Carile, Bologna: Pàtron.
- Prinzing, Günter. 2009. *Zu Jörg von Nürnberg, dem Geschützgießer Mehmeds II., und seiner Schrift "Geschicht von der Turkey"*, in Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels – Patron der Künste, Neslihan Asutay-Effenberger - Ulrich Rehm (eds.), Köln: Böhlau, 59-75.
- Schiltberger, Johann. 1970. *The Bondage and Travels of Johan Schiltberger, a Native of Bavaria*, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427, tr. J. Buchan Telfer, New York: B. Franklin Publisher.
- Schwoebel, Robert. 1967. *The Shadow of the Crescent. The Renaissance Image of the Turk (1453-1517)*, Nieuwkoop: B. de Graaf.
- Streitfeld, Theobald. 1973. *Wer war der Autor des "Tractatus de ritu et moribus Turcorum"?*, in „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”, 16, 26-36.
- Tateo, Francesco. 2008. *Crociata e anticrociata nella letteratura umanistica e nella novellistica volgare tra XIII e XIV secolo*, in *La conquista turca di Otranto (1480) tra storia e mito: atti del convegno internazionale di studio, Otranto–Muro Leccese, 28–31 marzo 2007*, ed. Hubert Houben, Galatina: Congedo Editore, I, 309-317.
- Tolan, John V. 2002. *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, New York: Columbia University Press.
- Tyerman, Christopher. 2011. *The Debate on the Crusades, 1099–2010*. Manchester – New York: Manchester University Press.
- Van der Stockt, Luc. 2021. *Plutarch: Lives of the Caesars (Galba, Otho) and Lives of Aratus and Artaxerxes*, in: *The Oxford Handbook of Ancient Biography*, ed. Koen de Temmerman, Oxford: University Press, 183-195.
- Zimmermann, T. C. Price. 1995. *Paolo Giovio and the Rhetoric of Individuality*, in *The Rhetorics of Life-Writing in Early Modern Europe: forms of biography from Cassandra Fedele to Louis XIV*, eds. Thomas F. Mayer–Daniel R. Woolf, eds., Ann Arbor: University of Michigan Press, 39-62.
- Zimmermann, T. C. Price. 2001. *Paolo Giovio*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, Rome: Istituto dell'Enciclopedia Italia, 56, 430-440.